

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 3 (94)

Нұр-Сұлтан
2021

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффка Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Қазақстан Тәуелсіздігіне – 30 жыл

Алимбаев А.Е. «Мәңгілік ел» идеясы және Түркілік интеграция 4

Археология

Құрманғазов И.С., Абдималков К.Г., Әлібай Б.Е. «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ботай қонысында 2021 жылы жүргізген ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері 12
Білалова Г.Д. Б.з.д. VII-VI ғғ. Сарыарқадағы ерте сақ аң стилінің маңызды белгілері мен ерекшеліктері 24
Нугманова Н.Т. История археологического изучения средневекового городища Сарайчик 34

Этнография

Жайлыбаев Д.Ж. XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы Орта Азия халықтарындағы неке және отбасындағы сый алмасу мәселелері 41
Үмітқалиев Ұ.Ұ., Искаков Қ.А. Қазақ халқындағы мәйітті уақытша сақтау және жөнелту ғұрпы: этнографиялық материалдар негізінде 50

Тарих. Тұлға. Тағылым

Артықбаев Ж.О. «Әкеміз Үкі, аман бол!» (Г.Н. Потанин жазбаларындағы Абақ-Керей Қазыбек мырза туралы хикая) 57
Рахимбаева Г.К. Тарихи жырлардың жиналып, зерттелу тарихы (Шығыс Қазақстан өңіріндегі тарихи жырлар негізінде) 63
Хасенов С.С. Әулие Ырғызбай Досқанаұлы және оның емшілік қызметі 71
Кеңшілікұлы А. Мұқағали ғасыры 81
Әлжан Л.Т. «Айқапты» танытқан тұлға 95
Серімов Е.Е. Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла аз-Замахшаридің өмірі және шығармашылығы 101

Филология

Оразбек М.С. Абай шығармаларындағы әлемдік және ұлттық архетиптер 112
Бияров Б.Н. Гидрографиялық терминдерден жасалған түбір топонимдер 131

Музей ісі

Ибраева Г.О. Музейдегі танымы мол кездесу 139
Қабдоллаев М.С. Шығыстың шырайын кіргізер музей-қорық 145

CONTENTS

Kazakhstan's independence – 30 years

Alimbayev A.E. The idea of «Mangilik el» and Turkish integration 4

Archaeology

Kurmaniyazov I.S., Abdimalkov K.G., Alibai B.E. Research work carried out by the «Botai» State Historical and Cultural Museum-Reserve in the settlement of Botai in 2021 12
Bilyalova G.D. Some features and differences of the early saks animal style of Saryarka in vii-vi centuries 24
Nugmanova N.T. History of archeology of the medieval town Sarayshik 34

Ethnography

Zhailybaev D.Zh. Problems of the gift of marriage and family relations in the people of Central Asia in the middle of the XIX – at the beginning of the 20th century 41
Umitkaliyev U., Iskakov K. Preliminary preservation of the bodies of the deceased until burial among the Kazakh people: based on the archaeological and ethnographic materials 50

History. Personality. Reading

Artykbayev Zh.O. «Our father Owl, goodbye!» (The narrative of Kazybek myrza from Abak-Kerey in the diaries of G.N.Potantin) 57
Rakhimbayeva G.K. The history of studying and collecting historical songs (Based on historical songs of the East Kazakhstan region) 63
Khasenov S.S. Aulie Irgizbay Doskhanuly and his healing activities 71
Kenshilikuly A. The age of Mukagali 81
Alzhan L.T. The life and work of Mukhamedzhan Seralin 95
Serimov E.E. The life and work of Abu-l-Kasim Mahmud ibn Omar Jaralli az-Zamakhshari 101

Philology

Orazbek M.S. World and national archetypes in the works of Abai 112
Biyarov B.N. Root toponyms created from hydrographic terms 131

Museum business

Ibraeva G.O. A cognitive meeting at the museum. 139
Kabdullaev M.S. Museum-reserve in the east of the country 145

Серімов Е.Е.

Қарағанды «Болашақ» академиясы,
Қарағанды қ., Қазақстан
e-mail: mr.serim@mail.ru

ӘБУ-Л-ҚАСЫМ МАХМҰД ИБН ОМАР ЖАРАЛЛА ӘЗ-ЗАМАХШАРИДІҢ ӨМІРІ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Мақалада орта ғасырларда ғұмыр кешкен, артына өлмес мұра, өшпес із қалдырған, өз дәуірінің аса көрнекті ғалымдары қатарынан ойып орын алған Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла әз-Замахшаридің өмірі мен шығармашылығы қарастырылады, сондай-ақ оның Сырдың орта, төменгі сағасы мен Хорезм жерінде белең алған оғыз-қыпшақ тілінде хатқа түскен «Мукаддимад әл-адаб» (бұдан әрі – «Мукаддимат») сөздігі жөнінде сөз болады. Орта ғасырларда арабтар Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік бөлігіне экспанция жасап, өз мәдениеті мен әдебиетін, тілі мен дінін кеңінен тарату тұрғысында мейлінше қарқынды дамыды. X-XII ғасырлардағы бұл кезеңнің түркілік мәдениет тарихында «мұсылман дәуірі» деп айдар тағыла аталуының бір парасы, міне, осында жатыр. XII ғасырлық әз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-адаб» сөздігі жазылу мерзімі жағынан осы «мұсылман дәуірі» туындылары қатарына кіреді. Бұл кезең жалпы түркі халықтарының жазба тарихын танудағы алғашқы кезең болып саналады. Кейінгі ұрпақ түркі жәдігерлерінің түп бастауында тұрған бұл мұраларды танып-білуі, жазылу сырын жете түсінуі аса қажет.

Түйін сөздер: Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла әз-Замахшари, «Мукаддимад әл-адаб», араб-парсы және түркі мәдениеті, Хорезм, Н.Н. Понне.

Орта Азияда өркен жайған араб-парсы және түркі мәдениеті бір-бірімен географиялық белдеулер арқылы ғана емес, сонымен бірге көркемдік-эстетикалық жағынан да қосылады. Мәшһүр ғалым Е.Э. Бертельстің ортағасырлық әдебиет турасында айтқан: «Орта Азия халықтары әдебиетінің тарихын олардың бәріне ортақ ертедегі жазу-сызулардан, әдеби нұсқалардан бастау керек. IX ғасырда негізгі әдеби тіл болған араб тілінің орнын X ғасырда парсы тілі басты. Араб тілі тек ғылым мен дін саласында қалып еді. X ғасырда парсы тілі ғылымға да енді. Ал әдебиеттегі үшінші ағайыны – түркі системасындағы әртүрлі тілдер

қосылды. Бірақ бұлар үш түрлі әдебиет емес, үш түрлі тілді пайдаланған бір ғана әдебиет» (Хорезми, 1985: 8) дейтін сөзі осы тарихи шындыққа негізделген. Ендеше бұл тұстағы мәдениет бастауларын – ескі жәдігерліктерді бір ғана халыққа телудің реті жоқ. Тек бастысы әр халық оған өзіндік қатысын ғылыми түрде анықтауға тиіс. Оларды, араб-парсы, түркі тілдік мәдениетін, бөле-жара алып қараудың көп жағдайда қисыны келе бермейді. Сондықтан белгілі бір уақыт аясында генетикалық бірлікте қарастырған ләзім. Соған орай мәселенің осы жағын қатты қадағалап, ортағасырлардағы араб-парсы тілдік мәдениетінің түркі тілдік

мәдениетіне тигізген игі әсерін сөз ету әлдеқайда иінді келеді. Өйткені араб жазуы, араб-парсылық негізде туған көшелі мәдениет көршілес түркілік рухани дүниені түлете, жаңғыртып дамытты. Екінші жағынан, араб-парсы және түркі тілдерінде жасалған біртұтас мәдениеттің өзара алыс-беріс байланысын жан-жақты саралап, тереңірек бойлай зерттеудің қажеттілігі мен маңыздылығы осындай бай мұраның мазмұны мен сипаттарында, ортақ арна тартар жанрлық түрлерінде жатыр.

Қайсыбір дәуірдің тарихи-әлеуметтік болмысын егжей-тегжейлі білмей тұрып, сол кезең жазба мұраларының сыр-сипатын, жазылу себебін терең түсіну әсте де мүмкін емес. Бұл қағида қай ғылымның болмасын ұстанар ұстыны. Айтпағымыз, зерттеуіміздің арқауы – бұрын-соңды отандық баспасөз бетінде сөз етілмей, қазақтың түркітанушы ғалымдарының көбінің назарынан тыс қалып, әлі күнге ескерусіз жатқан орта ғасырдың орта тұсындағы жазба жәдігерлікті сөз еткенде, сол дәуірдің кескін-келбетін ашатын кей тарихи жағдайларға аз-кем тоқтала кеткен жөн.

Сөз жоқ, XI ғасырдың басында түркілер суперэтнос санатында сөне бастады. Даладағы әскери-саяси жетекшілік бірте-бірте қыпшақ конфедерациясындағы тайпаларға көшіп, олар «түркі» деген жиналмалы этнонимді ысырып тастап, өзі суперэтносқа – барлық тайпалардың жиынтық атауына айналды, басқа тайпалардың бірден бір ұйтқысы болды.

XI ғасырдың екінші ширегінде қыпшақ тайпаларының ақсүйектері оғыз жабғысын Сырдарияның орта және төменгі сағасынан тықсырды. Осылайша осы аймақтағы этникалық-саяси ахуалдың өзгеруіне сәйкес жазба деректерде аталып келген «Оғыздар даласының» («Мафазат әл-гуз») орнына осыдан бастап «Дешт Қыпшақ» аты пайда болды. Маңғыстау мен оған таяу жатқан аудандарды алғаннан кейін, қыпшақтар енді Хорезм мемлекетінің теріскей шебіне келіп жетеді (Бартольд, 1968: 350).

Хорезм. Өз-Замахшаридің өсіп-өнген жері – ежелгі Хорезм. Профессор С.П. Толстов жетекшілік жасаған археологиялық экспедиция қазіргі Қарақалпақ жері мен Сарықамыс ойпатының маңында қазба жұмыстарын жүргізгендегі табылған заттар Хорезмнің көне мәдениеті мен экономикасынан молынан мағлұмат береді (Хорезм, 1967: 14).

Б.з.д. I ғасырда Орта Азия аумағында Кушан мемлекеті құрылады. Ол шығыстағы бірден-бір күшті құлиеленуші мемлекет еді. Оның құрылуы құлиеленушілік қоғамның дамыған, антикалық мәдениеттің гүлденген тұсына тұспа-тұс келеді. Сол кездегі Хорезм Кушан мемлекетінің қарамағына қараған. Өйтсе де б.д III ғасырында Кушан мемлекетінің әлсіреуін пайдаланып, Хорезм тәуелсіздігін өз қолына алады. Бұл уақыттарда Хорезм астанасы – Топырақ-қала болатын. Бұл қаланың орны Қарақалпақ жерінде әлі де сақталған. Сол жерде археологтар әдемі салынған ғибадатханасы бар сарай тапқан. Мұндағы ескерткіш мүсіндері, қабырға суреттері сол күйінде тамаша сақталған. Хорезмде көне арамейлік графикаға негізделген жазу-сызу, геометрия, химия, астрономия, география, минералогия жақсы дамыған. Топырақ-қалада көптеген белгілі ғалымдар өмір сүрген, бай кітапхана болған деседі (Хорезм, 1967: 15).

Біздің дәуіріміздегі орта ғасырларда Өмударияның төменгі сағасындағы аса құнарлы топырақты аймақта орналасқан Хорезм Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік бөлігінде аса маңызды орын алды. Ол 999 жылы Самандықтар мемлекетін күйретіп, Өмуге дейінгі жерге иелік еткен Қарахан мемлекетіне де, Өмудің арғы жағын жаулаған Ғазналықтар мемлекетінің де құрамына кірмей, өз алдына жеке дербес мемлекет болып бөлек құрылды. Осы кезден бастап Орта Азия мен Шығыс Еуропа, Қазақстанның көшпелі тайпалары мен Моңғол, Қытай елдерін байланыстырып жатқан керуен жолдарының нақ ортасында, тоғыз жолдың торабында тұрған Хорезм біртіндеп нығая берді. VIII ғасырда араб жаулауынан кейін Хорезм екі саяси жікке бөлінеді. Бірі – Қият қаласы орталығы болған оңтүстік аймақ та, екіншісі – орталығы Үргеніш болған солтүстік жағы. Үргенішті басқарған Мамун ибн Мухаммед екі бөлінген елді бір орталыққа бағындырып, Хорезмді біртұтас мемлекет етіп, өзіне «хорезмшах» дәреже-лауазымын алады. Осы уақыт аралығында Оғыз (Селжұқ) мемлекетінің қол астына бағынған XI ғ. ортасына дейін, хорезмшахтарының екі әулеті билік алмастырып үлгереді. Ондаған жылдар бойына ол оғыздардың шеткері аймағы боп қала берді. Бірақ, XI ғасырдың аяғы мен XII ғасырдың басында басқыншы оғыздарға қарсы күресте Хорезм ерекше күшейді.

XI ғасырдың орта шамасында Орта Азияға жаңа бір түркі тайпасы – қыпшақтар басып кіріп, олардың дүмпуіне шыдай алмаған оғыздардың бір тобы – Киев Русі мен Византияға қарай шегінеді де, ендігі бір бөлігі – Хорасан мен Иран ауады. Соңғысында Селжұқтар ерекше көзге түседі. Сөйтіп тарих сахнасына жаңа жұрт – түркімендер шығады. Түркімендер өзге оғыз тайпаларынан гөрі жергілікті иран тұқымдас халықтармен етене араласып, ежелгі алаңдар мен хорезмдіктердің жұрнақтарын бойына молынан дарытады.

Осы жерде айта кетерлік бір жайт, кейбір деректер жоғарыда аталған хорезмшахтардың шыққан тегі оғыздардың бұл арада орнын басқан қыпшақ конфедерациясына кірген тайпалардың бірінен екенін көрсетеді. Мәселен, қыпшақтар туралы іргелі зерттеу жүргізген автор С. Ақынжанов: «Находясь в непосредственной близости с этим крупнейшим мусульманским государством В Средней Азии, племена кипчакского объединения вынуждены были втянуться в орбиту их внешне-политических отношений, и настолько были связаны с жизнью Хорезма, что, возможно, из кипчакских вождей вышла последняя самая блестящая династия хорезмшахов» (Ахинжанов, 1995: 203) – деп батыл байлам жасап, сол болжамдарын дәлелдеуге ұмтылады. Ал В.В. Бартольд: «...После отуречивания степи Хорезм больше других подвергся влиянию турецкого элемента... последние годы XI в. здесь утвердилось наследственная династия хорезмшахов, представители которых почти все носили турецкие имена» (Бартольд, 1968: 116) – дейді.

Бұл айтылған деректер Хорезм мемлекетінің Дешт Қыпшақ елінің тарихына да белгілі дәрежеде қатысы бар екенін растайды. Шыққан тегі қыпшақ, әйгілі хорезмшах Атсыздың (Ала-уддавл Абу-л-Музафар Атсыз – 1128-1156) ғұлама ғалым әз-Замахшариге арабша-парсыша-түркіше сөздік жасауды тапсыруы тегіннен-тегін емес, оның астарында әлгіндей бір сырдың жатқаны айдан анық.

Өзіне тиісті лайық орнын таба алмай келе жатқан өз заманының ғұлама ғалымы әз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-адаб» сөздігі дәуірі жағынан – орта (ескі) түркілік, жазылған жері жағынан – орта азиялық, уақыты жағынан – орта ғасырлық (XI-XIV ғғ.) жазба мұралар қатарына жатады. Ол әлі күнге дейін толық мәндегі ғылыми тұрғыда талданған емес.

«Мукаддимат әл-адаб» (арабша «мукаддимат» «кіріспе» деген ұғымды береді, «адаб» сөзі XI-XII ғасырлардағы шығыста бүкіл ғылымдардың жиынтық атауының орнына жүрсе, XII ғасырдан бастап өз ішінде сөздік, грамматика, риторика, метрика және поэзияны қамтыған тіл білімі мағынасында қолданылған. Сонда «Мукаддимат әл-адаб» аудармасы – «Тіл біліміне кіріспе». Ол – Орта Азияда Дешт Қыпшақ, Хорезм, Қарахан, Селжұқ секілді ірі бірлестіктер мен мемлекеттердің басы түйіскен жерінде, дәлірек айтқанда Арал теңізінің маңы мен Сырдың орта, төменгі сағасынан оңтүстік пен батысқа қарай ауа көшкен оғыз тайпаларының соңғы сапы мен олардың орнын басқан қыпшақ тайпаларының алдыңғы авангард тобы бір-бірімен мидай араласып, біте қайнасып кеткен кезде, осындағы жанданған бірнеше мәдениеттің бір арнаға тоғысқан шағында жасалынған мұра. Оны Орта Азияны мекендеген халықтардың бәріне бірдей ортақ мұра дейтініміз де сондықтан. Бұл туындының түп-нұсқасы жоғалып кеткен. Алайда екі көшірме данасы 1926 жылы Бұқарадағы Әбу Әли ибн Сина атындағы кітапханадан кездейсоқ табылып, бұрынғы одақ көлеміне мәлім бола бастаған. Бұқарада табылған екі қолжазбаның бірін қызжаның 705 жылы (1305 ж.) хатиб («қолжазбалар сақтаушы») Хамид Хафиз көшіріп жазған. Онда тек араб, парсы тілдік материалдары жинақталған. Ал, екінші бір араб сөздерін парсыша, түркіше, кейіннен монғолша тәржімалаған көшірмесі 893 жылы (1492 ж.) хатиб Дервиш Мұхаммед деген кісі жасаған. Соңғысын кезінде өзбектерді билеген Абдулла ханның (1557-1598 жж.) тұсында ғұмыр кешкен Құл-Баба Көкілташ дейтін көрнекті бек белгілі бір кітапханаға мұра етіп қалдырса керек.

Сөз жоқ, аталған жәдігердің ғылымға, соның ішінде түркі халықтарының тілін, тарихын, этнографиясын зерттеушілерге тигізер пайдасының орасан мол екені даусыз. Әсілі, есте жоқ ескі замандардағы төл тарихымыз бен тума мәдениетімізге қатысты жазба ескерткіштері, ондағы орта азиялық ғалымдардың туындылары айрықша орын алады десек, әз-Замахшаридің «Мукаддиматы» дәл сондай туынды.

Ортағасырлық сөздіктер – қазақтың мәдениетінің нақты айнасы, сарқылмас бұлағы, қайнар көзі ретінде танылуы қажет. Түркілердің лексикографиясының дамуына негіз болған мұндай түркі тілдерінің түсіндірме сөздік-

тері ішінде бірегейі деп Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» (XI ғ.) сөздігін атасақ, оған жазылу мерзімі жағынан ең жақын тұрғаны «Мукаддимат» екенін мойындаған ләзім. Шынында, XII ғасырдағы Қожа Ахмед Иассауиден бастау алатын ортағасырлық жазба мұралары ішінде бұл ең байырғысы да.

«Мукаддимат» авторы әз-Замахшаридің өмірі мен қызметі, ғалым ретінде қалыптасқан ортасы, тәрбие алған мектебі туралы мағлұмат тым мардымсыз. Ескі қыпшақ тілінің маманы профессор Ә. Құрышжанов оның есімін Әбу-л-Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла әз-Замахшари деп атайды. Ол 1075 жылы Замахшар деген жерде туып, Гургандж (Үргеніш) қаласында дүние салған. Қайтқан жылын әркім әрқалай айтып жүр. Мәселен, Ә.Н. Нәжіп 1142 жыл десе, Н.А. Баскаков пен И.Поппе 1143 жыл, ал Ә. Құрышжанов 1144 жыл деп көрсетеді (Құрышжанов, 1973: 46).

Әз-Замахшари негізінен Қазақстан мен Орта Азиядағы араб тілді мәдениет тарихынан үлкен орын алатын орта ғасырлық араб тіл білімі ғылымының дамуына ерекше үлес қосқан, араб грамматикасы мен лексикографиясы, стилистикасы мен риторикасы бойынша, сондай-ақ поэзия мен экзегетика (діни мәтіндерді талдап түсіндіру) жайында қомақты қомақты шығармалар жазған әрі өз кезеңінің дарынды ақыны болған, қаламын арабша, парсыша, түркіше қатар сілтеген дара тұлға (Хамидов, 1965: 542-556).

Мұсылман әлемінде Замахшаридің жоғары болғаны сонша, оның талантын бағалай келе тұстастары: «бүкіл арабтар мен араб еместердің ұстазы», «Хорезм мақтанышы» («Факр аль-Хауаризм») деп айрықша құрмет тұтқан. Замахшаридің замандасы Самани (1113-1167 ж.ж.) ол жайында «араб тілі мен тіл білімінің үлгі тұтарлық ғалымы» десе, Якут әл-Хамави (1179-1229 ж.ж.): «Грамматика, лексикография, экзегетиканы қамтыған тіл білімінің имамы, жан-жақты дарын иесі» деп бағалаған, ал әл-Кифти болса (1172-1248 ж.ж.): «Шынайы кітапқұмар, заманындағы нәсілі араб емес бір шоғыр алып ғалымдардың соңын ала туған, солардың ішіндегі ең біліктісі» дегенді айтады.

Замахшаридің географиялық шығармасын талдай келе академик И.Ю. Крачковский: «Ол – хиуалық, заманының асқан ғалымы әрі жазушысы, сол кезеңге тән нәсілі жағынан араб болмаса да, араб мәдениетінің өкілі...

әсіресе, мутазилиттік («мутазилит» – «бөлініп кеткен» деген сөз, VIII-IX ғасырларда – «адамды өз еркіне жіберу керек» деген көзқарасты көксеген) ағымдағы экзегет ретінде және бір-қатар жоғары стильді көркем туындыларымен атағы шыққан... Ол ағаш аяғына қарамай көп жүріп, көпті көрген. Бірнеше жыл Меккеде тұрып, діндарлығымен «Жаралла» («Алланың көршісі») деген құрметті лауазымға ие болады. Палестина, Сирия, Месопотамия, Египет, Солтүстік Африка, Персия, Орта Азия жерлерін емін-еркін аралап, құнды жазбалар қалдырған. Әлемге әйгілі саяхатшы Ибн Батутаның өзі оның зиратына барып, мінәжат етіп қайтқан» деген деректер келтіреді (Крачковский, 1958: 313).

Замахшаридің өмірі мен қызметі туралы әр еңбектерде там-тұмдап айтылған иненің жасуындай деректерді бір ізге түсіріп, тірнектеп жинап, кейінгі ұрпақтың кәдесіне жарату бүгінгі күн тәртібіндегі келелі міндет, қажеттіліктен туындап отырған іс деп білеміз. Өйткені, есте жоқ ескі дәуірлерден бері төл тарихымыз бен қолтума мәдениетіміздің өсіп-жетіліп дамуына орта ғасырлық ортаазиялық араб тілді ғалымдардың сіңірген еңбегі орасан зор. Керекті дәрежеде зерттелмегендіктен, осы күнге дейін олардың кейбіреуі тарихтан өзіне тиісті лайық орнын ала алмай жүр. Солардың бірі – Замахшари. Оның Сырдың орта, төменгі сағасы мен Хорезм жерінде белең алған оғыз-қыпшақ тілінде хатқа түскен «Мукаддимат» сөздігін профессор Ә. Құрышжановтан басқа түркітанушы қазақ ғалымдары ол жайында әлі күнге тіс жарып азды-көпті пікір білдірген емес (Құрышжанов, 1968, 1971: 5).

Шынында, IX-XII ғасырларда Хорезм мемлекетінің тілі мен діні, әдебиеті мен мәдениеті тікелей араб мәдениетінің әсер-ықпалымен өркендеп, дамығаны тарихтан аян. Оның орталығы – Гургандж қаласын арабтар 712 жылы жаулап алған. В.В. Бартольдтың айтуы бойынша, жергілікті халық оны – Гургандж, арабтар – Джурджания, осы аймаққа кейін келген түркілер – Үргеніш атап кеткен (Бартольд, 1968: 527). Сол кезде көршілес Сыр бойынан қоныс аударған оғыз-қыпшақ тайпаларының Хорезм өлкесіне тигізген ықпалы өте-мөте зор болды. Өз зерттеулері бойынша В.В. Бартольд моңғол шапқыншылығына дейін-ақ Хорезмде жаппай түркілену процесі аяқталған болатын деген уәж айтады (Бартольд, 1968: 116). Ендеше, Замахшаридің араб, парсы

тілдерімен қоса түркі тілдерін жетік білуі астарында осындай заңдылық жатса керек. Замахшари сияқты екі-үш тілді қатар меңгеру орта ғасыр ақындары мен ғұламаларына ортақ қасиет еді. Еуропалық Қайта өрлеу кезеңі турасында айтқан Ф. Энгельстің: «Тогда небыло почти ни одного крупного человека, который, не совершал бы далеких путешествий, не говорил бы на четырех или пяти языках, не блистал бы в нескольких областях творчества» (Бартольд, 1968: 346) – дейтін сөздері Х-ХV ғасырлар аралығындағы орта ғасырлық шығысқа да тән ерекшеліктін.

Замахшари он жеті жасына дейін балалық, бозбалалық шағын Хорезмді билеп-төстеген Мәлікшах (1072-1092 жж.) тұсында өткізеді. Орта Азияға басып кірген Селжұқтар билік құрған аймақтарында үстемдігін нығайту үшін түрлі білімпаздар мен өнерпаздарды жинап, оларды өздеріне қызмет етуі үшін барынша күш салды. Осылайша өнер-білімге кеңінен жол ашу нәтижесінде сол тұста рухани мәдениет те мейлінше шарықтап дамыды.

Мәлікшах сарайындағы ең беделдісі – оның бас уәзірі Низам әл-Мүлк еді. Ол белсенді ағартушылық қызметімен танылып, ғылым мен өнердің дамуына үнемі қолдау көрсетіп отырған. Оның тікелей әмірімен Балх, Нишапур, Тус, Герат, Исфахан, Бағдат қалаларында көптеген дәріс берер оқу орындары ашылып, олар халық арасында оның атымен «Низамие медреселері» аталып кеткен. Айта кетерлігі, солардың ішіндегі ең атақтысы Бағдат медресесі есептелетін, онда кезінде төрткүл әлемге аты танымал, математик әрі астроном, философ әрі ақын Омар Хайям (1048-1131 жж.) 1074-1092 жылдары қызмет істеген (Сұлтанов, 1987: 108-176).

Замахшари әуелі өз әкесінен сауатын ашып, хат таниды. Оқуға ынталы болып өсіп, келешегінен көп үміт күттіреді. Бірақ болашақ ғалым бала кезінде үйдің төбесінен құлап, аяғын мертіктіреді де, әрі қарай оқығанын армандаған әкесі амалсыз оны тігіншілікке баули бастайды. Алайда көкірегі ояу, көзі ашық, көңілі зерек бала әкесінің бұл дегеніне көнбей, оқуды жалғастырмақ ниетпен әкесінен өзін Үргеніштегі бір медресеге апарып тапсыруын өтінеді. Әке бала тілегін қабыл көріп, оны Үргеніштегі медресеге орналастырады. Үргеніште жас Махмұдқа қол ұшын берер ешкім жоқ. Күн көріс қиындығынан көп ауыртпалықты бастан кешіреді. Бірақ медресегілер жас баланың

каллиграфтық әдемі жазуына сүйсініп, оған қолжазбалар көшіруді жүктеп, сонысына ақы төлеп отырады. Осылайша жас Замахшари өмірге ерте араласады.

Оның ғалым ретінде қалыптасуына үлкен ықпал жасаған өз дәуірінің ғұламасы болған Әбу Мудар ад-Дабби еді (ол 1113 ж. қайтыс болған). Яқут оны Замахшаридің алғашқы ұстаздарының біріне жатқызады (Хамидов, 1965: 149).

Сол кезеңге тән бірнеше ғылымды қатар меңгерген Әбу Мудар, әсіресе, араб тіл білімі мен медицинада өшпестей із қалдырды. Ол ислам дініндегі керітартпа ортодокстарға қарсы шығып, «ақыл культін» уағыздайтын мутазилитті ағымның негізін салды. Замахшари тіл біліміне ғана емес, діни идеология саласында да ұстаз ілімін берік ұстанған үлгілі шәкірт болды. Ол қай кезде де бұл көзқарасын ешкімнен жасырған емес. Замандастарының көрсетуінше, ол өзін ашықтан ашық мутазилиттікпен деп айтып жүрген. Осы идеялық бағыт оның тіл білімімен айналысуына түпкілікті жол ашты. Өйткені бұл ағымды уағыздаушылар идеялық қарсыластарымен айтыстарда жеңіп шығу үшін араб тілінің қыр-сырын жетік білуге мүдделі болды.

Замахшари өзінің поэзиялық туындыларында хорезмшахтың уәзірі Низам әл-Мүлкпен жақсы қарым-қатынаста болғанын паш етеді. Замахшари сол дәуірге тән шығыс әдебиетінің үлгісіне сай, сарай маңындағы поэзияның өзіндік этикасын сақтап, үстемдік жүргізген шах, сұлтандарға тағзым ете көптеген мадақ өлеңдер шығарған. Алайда кейін сарай ақсүйектерінен бойын аулақ ұстап, мемлекеттік мүддені ойлаудан гөрі өз күндерін алаңсыз тойлаумен өткізген бойкүйездікке, рухани жұтаңдыққа ұрынған олардан түңіліп, бірте-бірте оңашаланып, дәуіршіт аскеттікті қалайды. Сөйтіп дүнияуи тірліктің қызығынан безіп, тақуалық жолға түсіп, Меккеге қажылыққа баруды мақсат тұтады. Кейбір зерттеушілер оның өміріндегі осындай өзгерістерді 512-513 жылдары (1118-1119 жж.) қатты науқасқа шалдыққанымен байланыстырады. Сол жылдары ол: «Алла денсаулық берсе, сұлтан сарайының табалдырығын аттамауға, сұлтан кеңсесінің тіркеу кітабынан өзінің есімін сыздырып тастауға» бекінсе керек.

Шындығында оның сұлтан сарайынан кетуіне себеп болған нәрсе сол қоғамның саяси-әлеуметтік астарында жатқандығы сөзсіз.

Сол аумалы-төкпелі аласапыран уақыттарда Селжұқ феодалдық мемлекетіндегі саяси қарым-қатынастар көптеген білімпаздарды сарай маңынан кетуге мәжбүр етті. Осындай опасыз қатал ортадан безген Замахшари сол кезеңде белең алған діни ағым – суфизмге ден қояды. Дәл сол тұста өз дәуірінің көрнекті діндар философы – Әл-Ғазали да Бағдаттың «Низамие медресесіндегі» «құрметті дәріскер» атағынан бас тартып, біржолата тақуалықты таңдап, Меккеге қажылық сапар шегіп, суфизмнің теориялық негізін қалайды. Бұл ағым өмірге өз әдебиетін әкеле отырып, дәстүрлі поэзия канондарын өзгертті, ерекше символикалық шарттылық рухы басым эротикалық лириканың тууына себепші болды. Оның мәні – Алланы сүю арқылы бақытқа жету, яғни бір Аллаға арналған сүйіспеншілік (*ғашықтық*) сезім (*бірінші сүю*) еді. Ортағасырда суфизм ағымымен белгілі дәрежеде таза шығармашылық қарым-қатынаста болмаған білімдар зиялылар жоқтың қасы. Ендеше сол кезеңдегі қоғамның әр саласында соғылық таным-түсініктің, оған тән белгілердің белең алуы заңды құбылыс. Сондықтан Замахшаридің діни пайымдауларының, қанатты сөздерінің астарына үңіліп, ұлағатты ой иірімдерін жете түсіну үшін суфизмнің философиялық негізін айқындап алуымыз қажет.

Соғыларша жоғары рух саналатын тек – алла ғана. Одан биік тұрған еш нәрсе жоқ. Айналаны қоршап тұрған физикалық дүние, табиғат – оның әлсіз елесі іспетті. Ол шын емес – *сағым*. Сол себепті адамның да физикалық денесі шын емес, ол «*мәңгілік мән*» емес. Адамның өзіндік ішкі «*мені*», шындығына келгенде, мәңгіліктің немесе *космостық «меннің»* жай ғана сыртқы сұлбасы, көрінісі. Адам өлгеннен кейін оның «*мені*» дене құрсауынан шығып, өзінің негізгі түп бастауы саналатын *космостық «менге»* сіңіп жоғалады. Адам осы өмірдің (фәни жалғанның) өзінде-ақ рухани жетілу арқылы дене бұғауын бұзып, өзінің «*мәңгілік меніне*», яғни *космостық «менге»* қосылатынын сезіне алады. Соғылар мұндай күйге әртүрлі амал-тәсілдер арқылы жетуге болады деп білген.

Яғни, бұл ағымды уағыздаушылар «*аллаға қосылудың*» әдіс-тәсілдерінің бірі ретіндегі экстазға түсіп, зікір салумен бірге қиялды да басты орынға қойды. Соғылар алланы ақыл, жүрек арқылы тануға болады деген пікірді негізгі қағида етіп алды. Шығыс әдебиетіндегі

«*ақыл культі*», «*жүрек культі*» дейтініміз осыдан туындайды. Осы тенденция арқылы суфизм өзінің эстетикалық талғамын қалыптастырды. Оның кілті – жан-жақты рухани жетілуде. Моральдық жан тазалығына жету үшін соғыларша адам басқа біреудің еңбегінің арқасында емес, тікелей өз еңбегінің күшімен күн көруі шарт. Жарлы-жақыбайға көмек беріп, ашты тоқ ету құранды басынан аяғына дейін саудыратып оқығаннан жүз есе артық деп білді. Жақынды сүйіп, қайырымды болуға өсиет айтты. Мұхаммед пайғамбардың хадистерінде: «*бір сағат ілім үйрену бір кеш бойы құлшылық етуден жақсы, бір күн бойы дәріс алу – үш ай ораза тұтқаннан жасқы*» – делінеді. Пайғамбардың өзі де *Құдай жеткізеді* деп күтіп отыра беретін соқыр сенімді емес, оқуға, ілім-білімге ізденуді үндегені осыдан-ақ көрінеді. Осы кезеңде ғұмыр кешкен әз-Замахшари мен әл-Ғазали сынды қос ғалымның өміріндегі тонның ішкі бауындай ұқсастықтарды жіті қарағанда, көптеп табуға болады. Мәселен, әз-Замахшари – «*Әл-Кашшаф*» («*Құранға түсіндірме*»), әл-Ғазали – «*Ихиа әл-улум*» («*Діни ғылымдардың қайта жандануы*») атты еңбектерін екеуі де Мекке сапарында жазған.

Бұл кезең негізінен Замахшаридің өндіріп жазған жемісті шақтарына тұспа-тұс келеді. Сол уақыттарда ол, дәлірек айтқанда, 513-515 жылдары (1119-1121 жж.) «*Әл-Массал*» (араб грамматикасы бойынша жазған басты еңбегі), 516 жылы (1121 ж.) «*әл-Фаик*» атты екі томдық лексикографиялық еңбегін, ал 526-529 жылдары (1132-1135 жж.) арасында «*әл-Кашшафты*», одан кейін «*Асас әл-Балага*» аталатын екі томдық арабша сөздігін, «*Навобиг әл-Калия и-Раби әл-Әбрар*» деген көркем-дидактикалық шығармасын жазған.

Түркітанушылар үшін аса қымбат, өз кезінде ғылымда кеңінен танымал болған «*Мукаддимат*» еңбегін Замахшари Меккеге қажылыққа барған сапарынан кейін жазған деген жорамал бар (Хамидов, 1965: 153). «*Мукаддимат*» әуел баста арабша-парсыша-түркіше, көп уақыт кейін белгісіз біреу моңғолшасын қосып төрт тілді сөздік болып жасалған. Бұл шығармасымен Замахшари түркілік дүниенің есігін қақты. Бізге Замахшари осы шығармасымен жақын. Бұл туынды Сыр бойының орта, төменгі жағынан бойлай енген оғыз-қыпшақ тайпаларымен үнемі саяси қарым-қатынаста болған сол тұстағы ірі тұлға хорезмшах Атсыз кітапханасы

үшін арнайы жазылған. Ғылымда бұл еңбегін Замахшари Атсыз өтінішімен жазған деген де пікір бар. Мәселен, осы жазба жәдігердің Бұқарада сақталған көшірмесінің кіріспесінде мұны жазуына не түрткі болғанын Замахшари былайша түсіндіреді (А.К. Боровковтың редакциясымен басылған орысша аудармасын ұсынамыз): «Слава аллаху, который возвысил арабский язык среди других языков. И после оканчания державы арабов благородные падишахи поддержали науку и адаб. В наше время эмир и командующий войском сын державного хорезмшаха высоко чтит науку адаба, всячески поддерживает избранных представителей адаба и восседает с ними на своих собраниях. И он повелел нам написать в одном экземпляре книгу «Мукаддимат аль-адаб» для своей библиотеки» (Боровков, 1964: 140). А.К. Боровков осы сөз үзіндісін түсіндіре келіп: «Замахшари имел ввиду будущего хорезмшаха Атсыза, по поручению которого была создана книга», – деп анықтай түседі.

Өзбек ғалымы Б.З. Халидов: «Замахшари шығармалары нақтылығымен, сапалығымен ерекшеленеді. Грамматика, лексикографияға арнаған еңбектерінде материалдарды барынша қысқа әрі мазмұнды түрде пайымдайды, ал көркем әдеби туындыларында сол дәуірдегі әдебиетке сәйкес боямасы көп, қиындатылған стильде жазады» – дейді. Замахшари елуден астам шығармалар жазған автор. Хаджи Халифа (1608-1657 жж.) оның 29 еңбегін атаса, Ибн Халикан – 30, Якут – 50 еңбектің аттарын келтіреді. Б.З. Халидов Ленинград (Санкт-Петербург) университетінің Шығыстану факультетінің кітапханасы қорынан Замахшари еңбегінің бір қолжазбасын тапқандығын мәлімдейді. Брокельман Якут келтірген тізімде кездеспейтін Замахшаридің 25 еңбегін атайды. Б.З. Халидов Замахшари еңбектерін былайша топтастырады: 1) араб тілінің грамматикасы бойынша – 10; 2) лексикография бойынша – 8; 3) поэзия саласында – 7; 4) көркем-дидактикалық туындылары – 8; 5) фольклорлық шығармалары (мақал-мәтелдер жинағы) – 2; 6) жағрафиядан – 1; 7) экзегетикадан – 1; 8) шариат заңына – 2; 9) ислам ағымдары туралы – 4; 10) әртүрлі тақырыпта – 12 жұмыс жазған. Сонда барлығы – 55 шығарма.

Әсілінде, өз-Замахшаридің өмірі мен қызметі, ғылыми мұраларына байланысты деректерді сарыла іздеп, табылғандарын рухани

кәдемізге жарату – үлкен мақсаттарымыздың бірі. Өйткені сол кезеңдерде генетикалық бірлікте дамыған Орта Азия мен Қазақстан топырағында туып, ғұмыр кешкен, артына өлмес мұра, өшпес із қалдырған өз-Замахшари өз дәуірінің аса көрнекті ғалымдарының бірі болды. Арада қаншама ғасыр өтсе де оның есімі мен ғылыми дүниелері өлмей, өшпей біздің заманымызға дейін жетіп отыр.

Өз-Замахшаридің біз үшін негізгі еңбегі – «Мукаддимат әл-адабты» арнайы қарастырған зерттеушілер құрамы онша көп емес. Солардың ішінде Н.А. Баскаков, В.В. Бартольд, А.К. Боровковтан басқа Э.Н. Нәжіп, өзбек ғалымы Б.З. Халидов, түркімен ғалымы З.Б. Мухамедова зерттеу жүргізген негізгі жұмыстарына сөздікті салыстырмалы түрде қосымша пайдаланып, ескерткіш материалдарының түркімен тіліне қатысын ғана ортадан ойып алып қарастырған, яғни түпнұсқаны құрастырушылар «түркімен тілінен» деп белгі соғылған сөздерді ғана өз жұмыстарына пайдаланған сыңай бар. Негізінен «Мукаддиматты» алғаш жан-жақты зерттеушілердің бірі орыс ғалымы Н.Н. Поппе болды.

Н.Н. Поппе. Иіні келгенде айта кетерлік жайт, Н.Н. Поппе туралы да кейбір бірен-саран еңбектерде тиіп-қашты пікірлер айтылғанымен отандық тіл білімі ғалымдары оның өмір жолын, сіңірген еңбегін, ғылымға қосқан үлесін күні бүгінге дейін қолға алып тиянақты зерттеген емес. Бұлай назардан қалыс қалып, бағаланбаудың басты себебі өткен ғасырдың 40-жылдары Н.Н. Поппенің басына түскен тағдыр тәлкегінен шет елге кетуге мәжбүр болған десиденттік іс-әрекеті деп ойлаймыз. Николай (Николас) Николаевич Поппе 1897 жылы 8 тамызда Қытайдың Яньтае (Чифу) қаласында дүниеге келген, 1991 жылдың маусым айында АҚШ-тың Сиэтл қаласында 94 жасында қайтыс болған. Лингвист әрі этнограф, моңғолтанушы, алтай тілінің маманы, 1932 жылдан КСРО ҒА-ның корреспондент-мүшесі. 1921 жылы Петроград университетінің қоғамдық ғылымдар факультетінің моңғол бөліміне түсіп, ондағы әйгілі тіл мамандары А.Д. Руднев, В.Л. Котвич, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, А.В. Бурдуковтармен бірге оқиды, ғылымдағы алғашқы ғылыми жетекшісі атақты Б.Я. Владимирцов болған. 1942 жылы Н.Н. Поппе Қарашай аумағында (Микоян-Шахар) басып алған неміс басқыншылары жағына өз еркімен өтіп, 1943 жылы отбасымен Германияға көшеді.

Соғыстан кейін кеңес үкіметінің құрығынан тығылып, бірнеше жыл шығармашылықпен астыртын айналысқан. 1949 жылы ол АҚШ-қа қоныс аударып, Вашингтон штаты университетінің Қиыр Шығыс факультетінде профессор лауазымында қызмет атқарады. 1968 жылы «Бонн университетінің құрметті докторы» атағына ие болады, 1968 және 1977 жылдары Фин Ғылым Академиясының мүшесі болып сайланған. Саптаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қараған сезіктенгіш те сескенгіш, атын атау түгілі еңбегін сөз етуге қорыққан сол уақыттардан бері ол жөнінде тіл мамандары ләм-мим жақ ашпайды. Осы салқындық бергі уақыттарда «Мукаддимат әл-адаб»-тың кеңінен зерттелуіне де кері әсерін тигізген.

Н.Н. Поппенің қолға алып қарастырғаны сөздіктің хатиб Дервиш Мухамед жасаған көшірмесі. Н. Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясы баспасында жарық көрген, ауқымды екі бөлімнен тұратын еңбегін «Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб» деп атаған. Бірінші бөлімде өз-Замахшари қолжазбасында келтірілген моңғол сөздеріне фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде моңғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Түпнұсқадағы сөздіктің әуелгі қалпын сақтамай, сөздерді қайтадан сүзіп қотарып, алфавит бойынша рет-ретіне түсірген. Сөздікте келтірілген ауызекі сөйлеу негізінде жасалған алты мыңдай түркі тілдік материалы жеке-жеке сөзден ғана емес, сонымен қатар жеке фразалық, күрделі сөз тіркестерінен де тұрады. Оның үстіне И.Поппе моңғол тілін қамтитын бөліктегі сөздердің дені XIII-XIV ғасырларда Орта Азияда қоныс тепкен жалайыр, барлас руларының тілдерімен төркінде, ұқсас екенін баса көрсетіп айтады (Поппе, 1998: 7-8).

Ескерткіш тілінің өзіндік ерекшеліктері, олардың диалектілік ара жігі мен айырмасы жөніндегі осы күнгі түркітанушылардың пікірінде бір ізділік жоқ, ала-құла. Н.А. Баскаков сөзіне қарағанда, В.В. Бартольд оның тілін XII-XIII ғасырлардағы орта азиялық түркі әдеби тілінің негізінде жазылғандығын айтса, Н.А. Баскаковтың өзі оны шағатай ұлысының әдеби тілінде жазылған мұра деп таныған. Э.Н. Нәжіп бұл сөздіктің лексикасы XII ғасырдағы түркілердің қалпын көрсетеді деген (Ибатов, 1993: 49). Ал Н.А. Самойлович XI-XII ғасырлар

аралығындағы бірбүтін орта азиялық түркі тілі дамуын іштей өзара үш кезеңге бөліп қарайды: біріншіден – Қарахандық мәдени орталығы – Қашқар (XI ғ.); екіншіден – Оғыз-қыпшақтық орталығы – Сырдың орта, төменгі сағасы мен Хорезм (XII-XIV ғғ.); үшіншіден – Шағатайлық орталығы – Шағатай ұлысының отырықшы бөлігіндегі бірқатар қалалар (XV-XVIII ғғ.) (Самойлович, 1928: 21-22). Осылайша жіктеу тұрғысынан келгенде «Мукаддимат» екінші – оғыз-қыпшақтық-хорезмдік кезеңге кіреді.

Жалпы, орта түркі жазба ескерткіштерін белгілі бір шығарманың жазылу орнына, уақытына, әлеуметтік ортасына, тағы басқа жағдайларға қарап дәуірлеп, топтауда бұрынғы өткен-кеткен, қазіргі түркі тілі мамандары өзіндік ғылыми тоқтам-топшылауын үнемі сарапқа салып отырған. Соның бәріне жеке тоқталып жатуды жұмыс мақсаты көтермейді. Мысалға жоғарыдағы А.Н. Самойловичтің жіктеуін келтірсек, бұдан соныкі ғана бірден-бір дұрыс екен деген біржақты қорытынды пікір тумауы тиіс. Бұл жерде мәселе «Мукаддиматқа» қатысты кей жайлардың басын ашып айқындап алуда жатыр.

«Мукаддимат» дүниеге келген уақыт Орта Азияда түркі әдеби тіліне негіз болған қарлұқ, оғыз, қыпшақ тайпаларының аумақтық және тілдік жіктері әлі де болса толық анықталмаған, өзіндік сипат-белгілері ерекшеленбеген, яғни көне түркі дәуіріндегі «д» тілден кейін, бірте-бірте ру-тайпалар тілі «з» және «й» тілдеріне енді-енді ажырай бастаған кез, сөйтіп, әдеби тілде «з», «й» диалектілері («қазақ», «айақ») қатар жүріп қолданылған өтпелі кезең еді. Диалектілік ерекшелігі жағынан «Мукаддимат» осы өтпелі кезеңнің жемісі. Сондықтан XII-XIV ғасырлардағы жәдігерліктер жайындағы «бәріне бірдей ортақ әдеби тілдің дәстүрлі ережесіне лайықтап жазылған мұралар, белгілі бір норманы мұқият сақтап отырған жазба ескерткіштер» (Ибатов, 1993: 46-47) дейтін келелі пікірді өз-Замахшари сөздігіне де келтіруді орынды санаймыз.

Осы жерде мынадай принципті мәселені де назардан тыс қалдырып, тілге тиек етпей кетуге болмайды. Негізінде тіл тарихын зерттеуші ғалымдар қазақ тілін ескі қыпшақ тілдері тобынан енші алып, бөлініп шыққан тіл ретінде танып, соның жұрағаты санайды.

Ал қыпшақ тілін Орта Азия атырабын мекендеген түркі тайпалары бірнеше ғасыр бойы мемлекеттік тіл есебінде қолданып, оны

әрісі Египет пен Сирия, Шығыс Еуропа, берісі Батыс Украина мен Қырым, Кавказ өңірлері кеңінен пайдаланған. «Қыпшақ тілі мамлюктер мемлекетінде түркі тайпаларының әрі ауызекі сөйлеу тілі, әрі жазба тілі (іс қағаздары, ғылыми еңбектер, әдеби шығармалар жазылатын тіл) болып тұрды. Ол дәуірде бұл тілде қолтума көркем әдебиет шығармалары мен аударма әдебиеттер де туындай бастады. Олардың ішінде қара сөзбен де, өлеңмен де жазылғандары болды. Әдеби тіл, әсіресе, поэзияда биік сапаға жетті» (Айдаров, 1971: 53).

Италияның Венеция қаласында Әулие Марк ғибадатханасында табылған «Кодекс Куманикус» («Куманша (қыпшақша) сөздік») жазба мұрасын зерттей келе Ә. Құрышжанов: «Орта ғасыр қыпшақтары бір тілде сөйлеген, қай өңірді жайлап, қай атырапта жүрсе де олардың ана тілі біреу болған. Барған елге, басқан жерге сол тілін ала барған, қолдана жүріп, қолдап отырған» (Құрышжанов, 1978: 7) – деген қорытынды шығарады. Ғалым ескі қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тілін үнемі тонның ішкі бауындай қатар қойып, бірге қарастырады. Расында, қазақ тілі өзінің ата тілі – VI-VIII ғасырлардағы көне түркі тілімен ескі қыпшақ тілі арқылы жанама түрде қабыса алады. «Мукаддиматты» XIII-XIV ғасырлардағы қыпшақ тілді жазба ескерткіштерін руна (ойма)

жазулы Орхон-Енесей мұраларын көпір іспетті байланыстырып жатқан аралық туынды ретінде таныған абзал.

Белгілі ғалым М. Томанов: «Қазіргі филология ғылымы жоққа шығармайтын методологиялық негіз – тарихисалыстырмалы әдіс. Бұл әдіс уақыт жағынан әртүрлі құбылыстарды тікелей емес, сатылай салыстыруды қалайды. Егер сол тәсіл тұрғысынан қарар болсақ, қазақ тілі қыпшақ тілі ескерткіштері арқылы көне заман мұраларына жалғаса алады» (Томанов, 1986: 19) – деп жазған еді. Олай болса «Мукаддимат» бойынан көрінетін қыпшақ тілінің диалектілік элементтері қазіргі қазақ тілінің өзгерістерге ұшырай отырып дамыған қадым заман, ғасырлар иініндегі қалпын әйгілейді.

Жалпы айтқанда, көне жазба мұраларынан әр дәуірдің бұрынғысымен салыстырғандағы дыбыстық, лексикалық, сөз жасамдық, синтаксистік өзгерістер жиынтығы арқылы жаңалығын, оларды қазіргі тілмен салыстырғандағы ескілігін анықтау әлі де болса жете зерттеулерді қажет ететін күрделі мәселелер. Әсіресе, ортағасыр ескерткіштерінің қазақ тілі тарихына қатысы да тың өзгерістерді талап етеді. Өз дәуіріндегі басқа ескерткіштер сынды «Мукаддимат» та алдағы уақытта талай сұрлеулі зерттеулер нысанына айналып, соны ойларға өзек болатынына сенім мол.

Әдебиеттер

1. Хорезми. Махаббатнама. – Алматы, 1985. – 644 б.
2. Бартольд В.В. Кыпчаки // Соч. Т.10. – М., 1968, т.5. – С. 448
3. Хорезм. Краткий справочник-путеводитель. (Издание второе, исправленное и дополненное), Т., Узбекистан, 1967. – С. 512
4. Ахинжанов С.А. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алматы, 1995. – С. 396
5. Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Соч. – М., 1968, т.5. – С. 328
6. Құрышжанов А.К. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв. Автореферат на соискание уч. степени д.ф.н. – Алматы, 1973. – С. 28
7. Әз-Замахшариге қатысты мағлұматтар Б.З. Хамидовтың «Замахшари (о жизни и

- творчестве)» деген еңбегінен түзілді. // Жинақ: Семитские языки, выпуск (ч.2). – М., 1965. – 448 б.
8. Крачковский И.Ю. Изб., соч., Т. 47. – М.-Л., 1957. – С. 442
9. Құрышжанов Ә. «Ескі түркі жазба ескерткіштері (XI-XVI ғғ.)» курсының программасы. Қарағанды, 1986, 16-б.; Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. 1971, 30-31-бб.; Құрышжанов Ә. Язык старокыпчакских письменных памятников XIII-XIV вв. 1973.
10. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Соч., т.1. – С. 356
11. Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории турецких народов Средней Азии. Соч. – М., 1968, т.5. – С. 462
12. Султанов Ш., Султанов К. Омар Хайям. – М., 1987. – С. 364

13. Боровков А.К. Монгольские глоссы в Бухарском списке «Мукаддимат аль-адаб» // Журнал «Народы Азии и Африки», 1964, №1. – С. 294

14. Поппе Н. Монгольский словарь «Мукаддимат ал-адаб». – М., 1998. – С. 512

15. Ибатов Ә. Алтынорда дәуіріндегі жазба ескерткіштер // Кітапта: Баға жетпес мұра. – Алматы, 1993. – 376 б.

16. Самойлович А.Н. К истории среднеазиатского-турецкого языка, сб. «Мир-Али-Шир». – Ленинград, 1928. – С. 448

17. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Тomanов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 412 б.

18. Құрышжанов Ә. Куманша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы: Ғылым, 1978. – 224 б.

19. Тomanов М. «Әдеби тілдің әлемі» // Қазақ әдебиеті, 26 шілде, 1986 ж.

References

1. Horezmi. Mahabbatnama. – Almaty, 1985. – 644 b.

2. Bartold V.V. Kypchaki // Soch. T.10. – M., 1968, T.5. – S. 448

3. Horezm. Kratki spravochnik-pýtevoditel. (Izdanie vtroe, ispravlennoe i dopolnennoe), T., Ýzbekistan, 1967. – S. 512

4. Ahınjanov S.A. Kypchaki v istorii srednevekogo Kazahstana. – Almaty, 1995. – S. 396

5. Bartold V.V. Dvenadsat leksi po istorii týreskih nardo-dov Srednei Azii. Soch. – M., 1968, T.5. – S. 328

6. Kúryshjanov A.K. Iazyk starokypchakskih pismennyh památnikov XIII-XIÝvv. Avtoreferat na soiskanie ých. stepeni d.f.n. – Almaty, 1973. – S. 28

7. Áz-Zamahsharige qatysty maǵlumattar B.Z. Hamıdovtyń «Zamahsharı (o jizni i tvorchestve)» degen eńbeginen túzildi. // Jınaq: Semitskie iazyki, vypýsk (ch.2). – M., 1965. – 448 b.

8. Krachkovski I.I. Izb., soch., T. 47. – M-L., 1957. – S. 442

9. Quryshjanov Á. «Eski túrki jazba eskertkishteri (XI-XVI ǵǵ.)» kúrsynyń programmasy. Qaraǵandy, 1986, 16-b.; Aıdarov Ǵ., Quryshjanov Á., Tomanov M. Kóne túrki jazba eskertkishteriniń tili. 1971, 30-

31-bb.; Quryshjanov Á. Iazyk starokypchakskih pismennyh památnikov XIII-XIV vv. 1973.

10. Bartold V.V. Týrkestan v epohý mongolskogo nashestvia, Soch., t.1. – S. 356

11. Bartold V.V. Dvenadsat leksi po istorii týreskih narodov Srednei Azii. Soch. – M., 1968, t.5. – S. 462

12. Sýltanov Sh., Sýltanov K. Omar Hauam. – M., 1987. – S. 364

13. Borovkov A.K. Mongolskie glossy v Býharskom spiske «Mýkaddimat al-adab» // Jýrnal «Narody Azii i Afriki», 1964, №1. – S. 294

14. Poppe N. Mongolski slovar «Mýkaddimat al-adab». – M., 1998. – S. 512

15. Ibatov Á. Altynorda dáýirindegi jazba eskertkishter // Kitapta: Baǵa jetpes mura. – Almaty, 1993. – 376 b.

16. Samoilovich A.N. K istorii sredneaziatskogo-týreskogo iazyka, sb. «Mir-Ali-SHir». – Leningrad, 1928. – S. 448

17. Aıdarov Ǵ., Quryshjanov Á., Tomanov M. Kóne túrki jazba eskertkishteriniń tili. – Almaty: Mektep, 1971. – 412 b.

18. Quryshjanov Á. Kýmansha-qazaqsha jilik sózdik. – Almaty: Ǵylym, 1978. – 224 b.

19. Tomanov M. «Ádebi tildiń álemi» // Qazaq ádebieti, 26 shilde, 1986 j.

Серимов Е. Е.

Карагандинская академия «Болашак»
г. Караганда, Казахстан
e-mail: mr.serim@mail.ru

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АБУ-Л-КАСЫМА МАХМУДА ИБН ОМАРА ДЖАРАЛЛЫ АЗ-ЗАМАХШАРИ

В статье рассматривается жизнь и творчество Абу-л-Касыма Махмуда ибн Умара Джараллы аз-Замахшари, жившего в Средние века, оставившего за собой бессмертное наследие, неизгладимый след, выделяющегося из числа выдающихся ученых своей эпохи, обитавшем в среднем, Нижнем устье Сыра и Хорезмской земле, а также рассказывается о его словаре «Мукаддимад аль-адаб» (далее – «Мукаддимат»), написанном на огуз-кыпчакском языке. В Средние века арабы активно развивались в контексте экспансии в Среднюю Азию и южную часть Казахстана, популяризации своей культуры и литературы, языка и религии. В истории тюркской культуры этого периода X-XII веков именно здесь лежит одна из граней так называемой «мусульманской эпохи». Словарь «Мукаддимат аль-Адаб» аз-Замахшари XII века по срокам написания входит в число произведений этой «мусульманской эпохи». Этот период считается первым этапом в познании письменной истории тюркских народов в целом. Потомкам очень важно познать это наследие, заложенное в истоках тюркских реликвий, разобраться в тайне писания.

Ключевые слова: Абу-л-Касым Махмуд ибн Омар Джаралла аз-Замахшари, «Мукаддимад аль-адаб», арабо-персидская и тюркская культура, Хорезм, Н.Н. Понпе.

Serimov E.E.

«Bolashak» Karaganda Academy
Karaganda, Kazakhstan
e-mail: mr.serim@mail.ru

THE LIFE AND WORK OF ABU-L-KASIM MAHMUD IBN OMAR JARALLI AZ-ZAMAKHSHARI

The article examines the life and work of Abu-l-Qasim Mahmud ibn Umar Jaralli az-Zamakhshari, who lived in the Middle Ages, who left an immortal legacy, an indelible mark, hollowed out from among the outstanding scientists of his era, and also deals with his dictionary «Mukaddimad al –adab» (hereinafter – «Mukaddimat»), written in Oguz-the Kypchak language that lived in the middle, Lower mouth of cheese and the Khorezm land. In the Middle Ages, the Arabs actively developed in the context of expansion into Central Asia and the southern part of Kazakhstan, popularization of their culture and literature, language and religion. In the history of the Turkic culture of this period of the X-XII centuries, it is here that one of the facets of the so-called «Muslim era» lies. The dictionary «Mukaddimat al-Adab» az-Zamakhshari of the XII century is one of the works of this «Muslim era». This period is considered the first stage in the knowledge of the written history of the Turkic peoples as a whole. relics, understand the mystery of the scriptures.

Key words: Abu-l-Kasym Mahmud ibn Omar Jaralla az-Zamakhshari, «Mukaddimad al-adab», Arab-Persian and Turkic culture, Khorezm, N.N. Poppé.